

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ : ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਿਤ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਵੀ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਰਥ-ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਦ ਰਚਿਤ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਅਰਥ-ਪੁਨੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪੁਨਰ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਉਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਨ ਪੜ੍ਹਤ-ਵਿਧੀ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕਹਿਰੇ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੰਦ ਸੰਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਸਗੋਂ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਤੀਤਕਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦਾ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਅਧਿਐਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਚਿਤ **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ** ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ. ੧** ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। **ਮਾਰੂ** ਰਾਗ ਅਤੇ **ਸੋਲਹੇ** ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ

ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਚਿਤ **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ** ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਟ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸੂਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਦੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੋਦੀ ਮਾਹੌਲ, ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਵਿਧੀਆਂ, ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਜੁਗਤਾਂ, ਅਤੇ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਚਰਿਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿੱਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਥੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। **ਮਾਰੂ** ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਰੋਦੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਧਿਆਨੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ, ਇਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਜੁਗਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿਕਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਬਾਹਰੋਂ ਥੋਪਿਆ ਹੋਇਆ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਰੰਗ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਕਾਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸ-ਹੱਦਿਆਂ ਦਾ ਸਰਚਸ਼ਮਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ

ਕਾਵਿਕਰਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਲਸਫੇ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਇਹ ਕਾਵਿਕਰਣ ਕੇਵਲ **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ. ੧** ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਟੈਕਸਟ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿਕ ਪਾਠਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਿਰੋਲ ਸਰਲ ਜਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਖੇਡ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਖੇਡ ਦਾ ਰਹੱਸ ਫਰੋਲਣ ਲਈ, ਡੂੰਘੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਧਿਆਨੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ** ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਹਰਿ ਸਾ ਮੀਤੁ ਨਾਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ॥
 ਜਿਨਿ ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੀਆ ਸੁਰਤਿ ਸਮੋਈ ॥
 ਸਰਬ ਜੀਆ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਿ ਸਮਾਲੇ
 ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਹੇ ॥ 1 ॥
 ਗੁਰੁ ਸਰਵਰੁ ਹਮ ਹੰਸ ਪਿਆਰੇ ॥
 ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਰਤਨ ਲਾਲ ਬਹੁ ਸਾਰੇ ॥
 ਮੋਤੀ ਮਾਣਕ ਹੀਰਾ ਹਰਿ ਜਸੁ
 ਗਾਵਤ ਮਨੁ ਤਨੁ ਭੀਨਾ ਹੇ ॥ 2 ॥
 ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗਾਹੁ ਅਗਾਧਿ ਨਿਰਾਲਾ ॥
 ਹਰਿ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ ॥
 ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਤਾਰੇ ਤਾਰਣਹਾਰਾ
 ਮੇਲਿ ਲਏ ਰੰਗਿ ਲੀਨਾ ਹੇ ॥ 3 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1027)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ **ਹਰਿ** ਦੀ **ਅਗਮ ਅਗਾਹੁ** ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਪਰ-ਅਪਾਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੋਹ-ਵੰਤੇ **ਮੀਤੁ** ਵਜੋਂ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਿੱਤਰ

ਵਾਂਗ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਸੁਰਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਪਾਲਣਹਾਰ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਾਵਿ-ਚਿਹਨ - **ਸਰਵਰ, ਸਾਗਰ, ਹੰਸ, ਰਤਨ, ਲਾਲ, ਮਾਣਕ, ਮੋਤੀ**, ਅਦਿ - ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਮੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵਾਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤੈਰਦਾ ਹੰਸ ਕਾਵਿਕ ਬਿੰਬ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਰਮਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪੇ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਾਈ ਗਈ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਰਹੱਸ ਫਰੋਲਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਅਰਥ-ਪੁਨੀਆਂ ਸਿਰਜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ **ਸਰਵਰ** ਤੇ **ਹੰਸ** ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ **ਸਾਗਰ** ਤੇ **ਮੋਤੀ** ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ **ਹਰਿ** ਜਾਂ **ਗੁਰੂ** ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਇਥੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਖੁਲ੍ਹ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਰਮਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਇਸ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਖੁਦ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਇਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ।

ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ . ੧ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (world view) ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੇਤ-ਅਚੇਤੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ**

ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਾਰਾ ਸਚੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਜਿਨਿ ਸਿਰਜੀ ਤਿਨ ਹੀ ਫੁਨਿ ਗੋਈ ॥
 ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਰਹਣਾ
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਕਿਆ ਮੁਕਰਾਈ ਹੇ ॥ 1 ॥
 ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਆਪਿ ਖਪਾਏ ॥
 ਆਪੇ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਏ ॥
 ਆਪੇ ਵੀਚਾਰੀ ਗੁਣਕਾਰੀ
 ਆਪੇ ਮਾਰਗਿ ਲਾਈ ਹੇ ॥ 2 ॥
 ਆਪੇ ਦਾਨਾ ਆਪੇ ਬੀਨਾ ॥
 ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਪਤੀਨਾ ॥
 ਆਪੇ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ
 ਆਪੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਈ ਹੇ ॥ 3 ॥
 ਆਪੇ ਸਸਿ ਸੂਰਾ ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ॥
 ਆਪੇ ਗਿਆਨਿ ਧਿਆਨਿ ਗੁਰ ਸੂਰਾ ॥
 ਕਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ
 ਸਾਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੇ ॥ 4 ॥
 ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ ॥
 ਆਪੇ ਪਾਸਾ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ॥
 ਆਪੇ ਪਿੜ ਬਾਧੀ ਜਗੁ ਖੇਲੈ
 ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ਹੇ ॥ 5 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1023)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਚਾ ਸਚ ਉਸ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਚ (Ultimate Reality) ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਤੱਤਮੀਮਾਂਸਾ (metaphysics) ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ, ਨਿਰਪੇਖ, ਪਾਰਗਾਮੀ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਈ-ਰਹਿਤ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ **ਜਿਉ ਭਾਵੇ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਰਹਣਾ ਤੁਮ ਸਿਉ ਕਿਆ ਮੁਕਰਾਈ ਹੇ** ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ** ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ ॥

ਆਇ ਨ ਜਾਈ ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਰਪਾਲਾ ॥

ਜੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜੁਗਤਿ ਸਮਾਈ

ਰਹਿਓ ਨਿਰਾਲਮੁ ਰਾਇਆ ॥ 1 ॥

ਜਗੁ ਤਿਸ ਕੀ ਛਾਇਆ

ਜਿਸੁ ਬਾਪੁ ਨ ਮਾਇਆ ॥

ਨਾ ਤਿਸੁ ਭੈਣ ਨ ਭਰਾਉ ਕਮਾਇਆ ॥

ਨਾ ਤਿਸੁ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਕੁਲ ਜਾਤੀ

ਓਹੁ ਅਜਰਾਵਰੁ ਮਨਿ ਭਾਇਆ ॥ 2 ॥

ਤੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹੀ ਸਿਰਿ ਕਾਲਾ ॥

ਤੂ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖ ਅਗੰਮ ਨਿਰਾਲਾ ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1038)

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਧੁਕਾਰਾ ॥

ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ ॥
 ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ
 ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥ 1 ॥
 ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ ॥
 ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ ॥
 ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ ਸਾਗਰ
 ਨਦੀ ਨ ਨੀਰੁ ਵਹਾਇਦਾ ॥ 2 ॥
 ਨਾ ਤਦਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ ॥
 ਦੋਜਕੁ ਭਿਸਤੁ ਨਹੀ ਖੈ ਕਾਲਾ ॥
 ਨਰਕੁ ਸੁਰਗੁ ਨਹੀ ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ
 ਨਾ ਕੋ ਆਇ ਨ ਜਾਇਦਾ ॥ 3 ॥
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਅਵਰੁ ਨ ਦੀਸੈ ਏਕੋ ਸੋਈ ॥
 ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮਾ
 ਨਾ ਕੋ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਪਾਇਦਾ ॥ 4 ॥
 ਨਾ ਤਦਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਬਨਵਾਸੀ ॥
 ਨਾ ਤਦਿ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸੁਖਵਾਸੀ ॥
 ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਭੇਖੁ ਨ ਕੋਈ
 ਨਾ ਕੋ ਨਾਥੁ ਕਹਾਇਦਾ ॥ 5 ॥
 ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨਾ ਬ੍ਰਤ ਪੂਜਾ ॥
 ਨਾ ਕੋ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ ਦੂਜਾ ॥
 ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਵਿਗਸੈ
 ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇਦਾ ॥ 6 ॥

ਨਾ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ॥
 ਗੋਪੀ ਕਾਨੁ ਨ ਗਊ ਗੋਆਲਾ ॥
 ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਕੋਈ
 ਨਾ ਕੋ ਵੰਸੁ ਵਜਾਇਦਾ ॥ 7 ॥
 ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਹੀ ਮਾਇਆ ਮਾਖੀ ॥
 ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹੀ ਦੀਸੈ ਆਖੀ ॥
 ਮਮਤਾ ਜਾਲੁ ਕਾਲੁ ਨਹੀ ਮਾਥੈ
 ਨਾ ਕੋ ਕਿਸੈ ਧਿਆਇਦਾ ॥ 8 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1035)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਇਸ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ **ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ**, **ਨਿਰਾਲਮ ਰਾਇਆ** ਅਤੇ **ਪੁਰਖ ਅਲੇਖ** ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਖਲਸਫੇ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁੰਨ ਕਲਾ (ਸੂਨਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ) ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੀ ॥
 ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਅਪਰ ਅਪਾਰੀ ॥
 ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ
 ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨੁ ਉਪਾਇਦਾ ॥ 1 ॥
 ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਸੁੰਨੈ ਤੇ ਸਾਜੇ ॥
 ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਇ ਕਾਇਆ ਗੜ ਰਾਜੇ ॥
 ਅਗਨਿ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ
 ਸੁੰਨੈ ਕਲਾ ਰਹਾਇਦਾ ॥ 2 ॥
 ਸੁੰਨਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ॥

ਸੁੰਨੇ ਵਰਤੇ ਜੁਗ ਸਬਾਏ ॥
 ਇਸੁ ਪਦ ਵੀਚਾਰੇ ਸੋ ਜਨੁ ਪੂਰਾ
 ਤਸੁ ਮਿਲੀਐ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਦਾ ॥ 3 ॥
 ਸੁੰਨਹੁ ਸਪਤ ਸਰੋਵਰ ਥਾਪੇ ॥
 ਜਿਨਿ ਸਾਜੇ ਵੀਚਾਰੇ ਆਪੇ ॥
 ਤਿਤੁ ਸਤ ਸਰਿ ਮਨੁਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਵੈ
 ਫਿਰਿ ਬਾਹੁੜਿ ਜੋਨਿ ਨ ਪਾਇਦਾ ॥ 4 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ- 1036)

ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਸ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਅਸੁਰ ਸਘਾਰਣ ਰਾਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥
 ਘਟਿ ਘਟਿ **ਰਮਈਆ ਰਾਮੁ** ਪਿਆਰਾ ॥
 ਨਾਲੇ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ ਮੂਲੇ
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਿਖੁ ਵੀਚਾਰਾ ਹੇ ॥ 1 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ- 1028)

ਗੁਰਮਤਿ **ਕ੍ਰਿਸਨਿ ਗੋਵਰਧਨ** ਧਾਰੇ ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਇਰਿ ਪਾਹਣ ਤਾਰੇ ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਹੁ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਈਐ
 ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥ 10 ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਹੁ ਤਰਹੁ ਸਚੁ ਤਾਰੀ ॥
 ਆਤਮ ਚੀਨਹੁ ਰਿਦੈ **ਮੁਰਾਰੀ** ॥

ਜਮ ਕੇ ਫਾਹੇ ਕਾਟਹਿ ਹਰਿ ਜਪਿ
 ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ॥ 11 ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਪੰਚ ਸਖੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰਿ ਸਮਾਈ ॥
 ਮਨਿ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਜਗਜੀਵਨ
 ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ ॥ 12 ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਸਬਦਿ ਪਤੀਜੈ ॥
 ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਕਿਸ ਕੀ ਕੀਜੈ ॥
 ਚੀਨਹੁ ਆਪੁ ਜਪਹੁ ਜਗਦੀਸਰੁ
 ਹਰਿ ਜਗੰਨਾਥੁ ਮਨਿ ਭਾਇਆ ॥ 13 ॥
 ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝਹੁ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣਹੁ ॥
 ਘਟਿ ਘਟਿ ਭੋਗੇ ਭੋਗਣਹਾਰਾ
 ਰਹੈ ਅਤੀਤੁ ਸਬਾਇਆ ॥ 14 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1041)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ **ਅਸੁਰ ਸਗਾਰਣ ਰਾਮੁ** ਦਸ਼ਰਥ-ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਤੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੋ ਕੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ **ਰਮਈਆ ਰਾਮੁ** ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਕ੍ਰਿਸਨਿ ਗੋਵਰਧਨ** ਤੇ **ਮੁਰਾਰੀ** ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਚੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਮੀ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਕੇਲ ਕੇਦਾਰਾ ॥
 ਕਾਸੀ ਕਾਂਤੀ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ॥
 ਗੰਗਾ ਸਾਗਰੁ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ
 ਅਠਸਠਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਈ ਹੇ ॥ 9 ॥
 ਆਪੇ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕੁ ਵੀਚਾਰੀ ॥
 ਆਪੇ ਰਾਜਨੁ ਪੰਚਾ ਕਾਰੀ ॥
 ਤਖਤਿ ਬਹੈ ਅਦਲੀ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪੇ
 ਭਰਮੁ ਭੇਦੁ ਭਉ ਜਾਈ ਹੇ ॥ 10 ॥
 ਆਪੇ ਕਾਜੀ ਆਪੇ ਮੁਲਾ ॥
 ਆਪਿ ਅਭੁਲੁ ਨ ਕਬਹੂ ਭੁਲਾ ॥
 ਆਪੇ ਮਿਹਰ ਦਇਆਪਤਿ ਦਾਤਾ
 ਨਾ ਕਿਸੈ ਕੇ ਬੈਰਾਈ ਹੇ ॥ 11 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1022)

ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਸੁੰਨ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਤਿ, ਜਨਮ, ਕੁੱਲ, ਵਰਣ, ਧਰਮ-ਕਰਮ, ਸਾਧਨਾ, ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਰੀਤਾਂ-ਰਵਾਇਤਾਂ, ਬੇਦ-ਕਤੇਬਾਂ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਤੇ ਨਿਹ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਤਦਿ **ਜਤੀ ਸਤੀ** ਬਨਵਾਸੀ ॥

ਨਾ ਤਦਿ **ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ** ਸੁਖਵਾਸੀ ॥

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਭੇਖੁ ਨ ਕੋਈ

ਨਾ ਕੋ **ਨਾਥੁ** ਕਹਾਇਦਾ ॥ 5 ॥

ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨਾ ਬ੍ਰਤ ਪੂਜਾ ॥

ਨਾ ਕੋ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ ਦੂਜਾ ॥

ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਵਿਗਸੈ

ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇਦਾ ॥ 6 ॥

ਨਾ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ॥

ਗੋਪੀ ਕਾਨੁ ਨ ਗਊ ਗੋਆਲਾ ॥

ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਕੋਈ

ਨਾ ਕੋ ਵੰਸੁ ਵਜਾਇਦਾ ॥ 7 ॥

ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਹੀ ਮਾਇਆ ਮਾਖੀ ॥

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹੀ ਦੀਸੈ ਆਖੀ ॥

ਮਮਤਾ ਜਾਲੁ ਕਾਲੁ ਨਹੀ ਮਾਥੈ

ਨਾ ਕੋ ਕਿਸੈ ਧਿਆਇਦਾ ॥ 8 ॥

ਨਿੰਦੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਜੀਉ ਨ ਜਿੰਦੋ ॥

ਨਾ ਤਦਿ ਗੋਰਖੁ ਨ ਮਾਛਿੰਦੋ ॥

ਨਾ ਤਦਿ **ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕੁਲ** ਓਪਤਿ

ਨਾ ਕੋ ਗਣਤ ਗਣਾਇਦਾ ॥ 9 ॥

ਵਰਨ ਭੋਖ ਨਹੀ ਬ੍ਰਹਮਣ ਖੜੀ ॥

ਦੇਉ ਨ **ਦੇਹੁਰਾ** ਗਊ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ॥

ਹੋਮ ਜਗ ਨਹੀ **ਤੀਰਥਿ** ਨਾਵਣੁ

ਨਾ ਕੋ **ਪੂਜਾ** ਲਾਇਦਾ ॥ 10 ॥

ਨਾ ਕੋ **ਮੁਲਾ** ਨਾ ਕੋ **ਕਾਜੀ** ॥

ਨਾ ਕੋ **ਸੇਖੁ ਮਸਾਇਕੁ** ਹਾਜੀ ॥

ਰਈਅਤਿ ਰਾਉ ਨ ਹਉਮੈ ਦੁਨੀਆ

ਨਾ ਕੋ ਕਹਣੁ ਕਹਾਇਦਾ ॥ 11 ॥

ਭਾਉ ਨ ਭਗਤੀ ਨਾ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ॥

ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਰਕਤੀ ॥

ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਆਪੇ ਵਣਜਾਰਾ

ਸਾਚੇ ਏਹੋ ਭਾਇਦਾ ॥ 12 ॥

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ ॥

ਪਾਠ ਪੁਰਾਣ ਉਦੈ ਨਹੀ ਆਸਤ ॥

ਕਹਤਾ ਬਕਤਾ ਆਪਿ ਅਗੋਚਰੁ

ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਦਾ ॥ 13 ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਪੰਨਾ-1035-36)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਸਮੇਤ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਤੀ, ਸਤੀ, ਸਿਧ, ਸਾਧਕ, ਸੇਖ, ਮਸਾਇਕ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀ, ਜੋਗੀ, ਜੰਗਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁੰਨ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਦੀਵੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪੇ ਦੀ ਤੰਗ ਵਲਗਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ, ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਰਮਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ

ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਤੇ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀ ਕੱਟੜ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਹੱਥੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ (ਦਲਿਤ ਵਰਗਾਂ) ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।